

KOVAČ IZ GORSKE ŽUPE

I v a n A l d u k

UDK: 726.82(497.5 Gorska župa) "14"

Izvorni znanstveni rad

Ivan Alduk

Ministarstvo kulture

Konzervatorski odjel u Imotskom

Autor obrađuje problematiku djelovanja jedne radionice stećaka na prostoru srednjovjekovne Gorske župe (širi prostor Vrgorca). Neki od stećaka i lokaliteta po prvi put se obrađuju, te se naglašava potreba daljeg proučavanja ovog dijela baštine spomenutog prostora. Analizom i usporedbom ukrasa na stećcima otkriva se ruka jednog majstora-kovača ili njegove radionice, a sami spomenici se datiraju i stavljaju u povijesni kontekst.

Srednjovjekovna Gorska župa prostor je Zabiokovlja ili, поближе, današnje Vrgorske i dijelom Imotske krajine. Prostor je to oštih planinskih vrhova, skrivenih dolina i vrtača do kojih vode uske staze i putovi zasječeni u strme litice. Kralj Stjepan Ostoja 1408. godine naziva ga (...) *provinciam Cisalpinam et Transalpinam, dictam Gorscam Zupam* (...). Veći dio razvijenoga i kasnog srednjeg vijeka to je područje politički pod upravom bosanskoga kraljevstva i humskog plemstva.

Obilazeći ove krajeve u više navrata, vrlo smo brzo slabo proučavane stećke na tom prostoru prepoznali kao zasebnu skupinu.¹ Unutar nje već se sada razaznaje nekoliko „klesarskih radionica“, odnosno kovača nepoznata imena koji kra-

¹ Prostor neposrednoga biokovskog zaleđa, odnosno Vrgorska krajina, dosada nije bio značajnije tretiran u pogledu stećaka i općenito u arheološkoj literaturi. Zaobišla ga je čak i znamenita Bešlagićeva topografija. U novije vrijeme pojavilo se nekoliko radova na tu temu; Lj. Gudelj, »Zavojsane. Prilog arheološkoj karti Zabiokovlja«, *Starohrvatska prosvjeta* (= SHP) 30, 2003., 247-260; J. Bulog, »Prilog poznavanju kamika Vrgorske krajine«, SHP 34, 2007., str. 389-420; M. Tomasović - D. Perkić - I. Alduk, »Topografija stećaka u Hrvatskoj«, *Stećci - katalog izložbe*, Zagreb 2008., str. 93-96; Kolega Lj. Gudelj iz MHAS-a me upozorio na osebjnost i značenje nekih od ovih lokaliteta, onih u Stiljima i Prapatnicama, na čemu mu ovdje zahvaljujem.

Crkva sv. Ivana Krstitelja u Stiljima

jem XIV. i u XV. stoljeću klešu stećke na širem području Vrgorca, dijelu današnje Imotske krajine, Makarskog primorja i susjedne Hercegovine.²

Ovdje ističemo sanduke i manji broj ploča s lokaliteta, Kljenak – crkva Svih svetih, Stilja – crkva sv. Ivana Krstitelja, Ravča – crkva sv. Mihovila i Trlinova njiva.³ Repertoar ukrasa na ovim stećcima, bogatstvo reljefa, način na koji ih „kovači“ upotrebljavaju te odabir pojedinih tipova jasno određuju djelovanje najmanje jednog majstora i njegove radionice.

KATALOG STEĆAKA⁴

STILJA – Crkva sv. Ivana

Stilja je selo sjeverozapadno od Vrgorca koje se smjestilo u manjoj udolini sa sjeverne strane visokog Matokita (1062 m). U središnjem dijelu sela nalazi se

² I. Alduk, »Stećci u kontekstu europskog i našeg srednjovjekovlja«, *Stećci - katalog izložbe*, Zagreb 2008., str. 51.

³ Iako su stećci u Ravči i Kljenku nedavno uvedeni u stručnu literaturu, vidi: J. Bulog, n. dj. (1), ovdje ih donosimo ponovno, radi lakšeg razumijevanja i praćenja teksta te novih opisa i viđenja pojedinih spomenika.

⁴ Na sljedećim lokalitetima sačuvan je znatno veći broj stećaka, ali su za potrebe ovog rada

crkva sv. Ivana Krstitelja, sagrađena vjerojatno nakon oslobođenja od Turaka u prvoj polovici XVIII. stoljeća. U zidove crkve ugrađeno je šest čitavih stećaka te tri velika ulomka, koji čine ulaz na zapadnom pročelju. Oko crkve sačuvana su još tri stećka. Svi su oni ukrašeni, osim dva, jednoga uzidanog u pročelje crkve na jugozapadnom uglu te jednog u sjevernom zidu crkve.⁵

Br. 1. Sanduk uzidan u sjeverni zid crkve

Dimenzije: 109 x 98 cm

Opis: Na stećku je vidljiv isklesan samo tordirani vijenac, djelomično oštećen

Stećak uzidan u sjeverni zid crkve u Stiljima (kat. 1)

Br. 2. Sanduk uzidan u sjeverni zid crkve

Dimenzije: 192 x 131 cm

Opis: Gornji i desni rub ukrašeni su S viticom. U donjem je dijelu stećka štit s mačem. Na štitu je izveden reljef križa u kombinaciji s ljljanom. Na stećku su isklesane i dvije veće osmerokrake zvijezde⁶, tordirani vijenac i polumjesec.

odabrani samo oni koji su relevantni s obzirom na svoje reljefe. Odabran je termin „sanduk“ za naznačavanje tipa stećka iako se radi i o „pločama“ nešto većih dimenzija.

⁵ Vrgorska krajina, pa tako i prostor Stilja i obližnje Prapatnice, arheološki je gotovo netaknuta. Tako je npr. na prostoru ovih sela sačuvano nekoliko prapovijesnih tumula - gomila i gradina. Na groblju kod crkve sv. Roka u Prapatnicama sačuvani su ostaci ranije, vjerojatno srednjovjekovne crkve, od koje je vidljiva cijela apsida sa svodom od sedre, dok je ostatak crkve sačuvan u temeljima. U crkvi se čuvao drveni kipić sv. Roka renesansnih stilskih obilježja. U Prapatnicama kod zaseoka Vukojevići nalazi se još jedno groblje sa stećcima, gdje je sačuvano 30-ak ploča i sanduka od kojih je manji broj i ukrašen. Oko 150 metara istočnije od crkve sv. Ivana, uz put prema Zavojanima, nalazi se i veća neukrašena križina, uglavljena u suhozidnu konstrukciju groba.

⁶ Iako se u literaturi nailazi i na termin *rozeta*, ovdje smo se opredijelili za izraz *zvijezda*.

Stećak uzidan u sjeverni zid crkve u Stiljima (kat. 2)

Detalj s križem i liljanom na štitu (kat. 2)

Br. 3. Sanduk uzidan u pročelje crkve u sjeverozapadnom uglu

Dimenzije: 220 x 125 x 50 cm

Opis: Središnji dio plohe stećka zauzima štit (74 x 52 cm) s mačem, a na lijevoj su strani dvije osmerokrake zvijezde, veliki polumjesec i tordirani vijenac u gornjem kutu. Na jednoj vidljivoj užoj plohi latinski je križ.

Stećak uzidan u sjeverozapadni ugao crkve u Stiljima (kat. 3)

Križ na stećku (kat. 3)

Br. 4. Sanduk nekoliko metara od jugozapadnoga ugla crkve

Dimenzije: 202 x 125 x 40 cm

Uz rub je slabo sačuvana trokutasta ili cik-cak bordura. Na gornjoj su plohi dvije osmerokrake zvijezde i polumjesec. Naknadno je na dva mjesta uklesana

godina 189?. Na jednoj užoj strani uklesan je križ (ne kao niski nego kao plitki reljef).

Stećak jugozapadno od crkve u Stiljima (kat. 4)

Križ na stećku (kat. 4)

Br. 5. Sanduk uzidan u južni zid crkve

Dimenzije: 187 x 107 cm

Opis: Središnji dio plohe zauzima reljef štita s mačem, a na lijevoj su strani dvije osmerokrake zvijezde i polumjesec. Desno je od štita naknadno urezan manji križ.

Stećak uzidan u južni zid crkve u Stiljima (kat. 5)

Br. 6. Sanduk nekoliko metara ispred pročelja crkve

Dimenzije: 293 x 203 x 45 cm

Opis: Na ovom najvećem sanduku u Stiljima (i jednom od većih uopće) središnji dio gornje plohe zauzima prikaz lova. Konjanik s kopljem i njegov pas progone jelena. Lijevo od tog prikaza dvije su osmerokrake zvijezde i veliki polumjesec, a desno jedna osmerokraka zvijezda. Na dva je ruba vrlo slabo vidljiva S bordura.

Stećak ispred pročelja crkve u Stiljima (kat. 6)

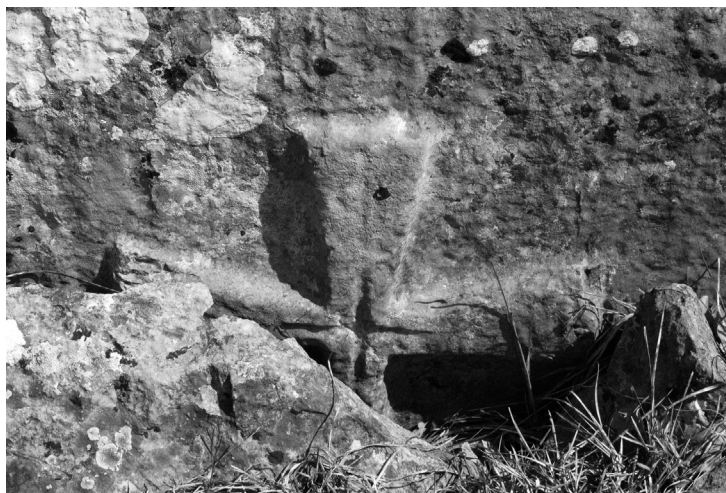
Br. 7. Sanduk nekoliko metara ispred pročelja crkve

Dimenzije: 245 x 156 . 40 cm

Opis: Uz rub gornje plohe slabo je sačuvana bordura ispunjena trokutima. Središnji dio plohe zauzima reljef polumjeseca s dvije osmerokrake zvijezde lijevo i desno od njega. Na jednoj kraćoj strani latinski je križ.

Stećak ispred pročelja crkve u Stiljima (kat. 7)

Križ na stećku (kat. 7)

Br. 8. Ulomak sanduka uzidan kao nadvratnik glavnog ulaza u crkvu
Dimenzije: 195 x 30 cm

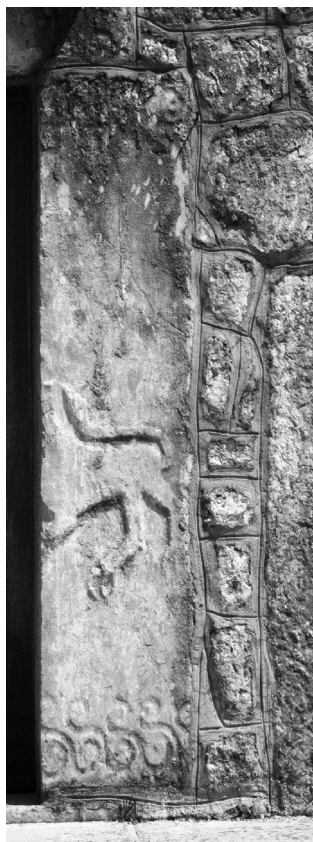
Opis: U reljefu je sačuvan ljudski lik s rukama na bokovima. Prikaz je sačuvan vrlo loše.

Dio stečka kao nadvratnik crkve u Stiljima (kat. 8)

Dio stečka kao lijevi dovratnik crkve u Stiljima
(kat. 9)

Dio stečka kao desni dovratnik crkve u Stiljima
(kat. 10)

Br. 9. Ulomak sanduka uzidan kao lijevi dovratnik glavnog ulaza u crkvu
Dimenzije: 194 x 59 cm

Opis: Uz jedan rub sačuvana je bordura od S vitica, do koje je veliki polumjesec između dviju osmerokrakih zvijezda.

Br. 10. Ulomak sanduka uzidan kao desni nadvratnik glavnog ulaza u crkvu
Dimenzije: 194 x 51 cm

Opis: U gornjem i donjem dijelu ulomka sačuvana je bordura od S vitica a središnji dio plohe zauzima prikaz lava od kojega su ostali sačuvani dio tijela, stražnje noge, rep te početak vrata i prednjih nogu.

RAVČA – Trlinova njiva

Trlinova njiva prostor je južno od ceste Zagvozd–Vrgorac i zaseoka Trlini, stotinjak metara zapadno od crkve sv. Mihovila. Radi se o kompleksnom prapovijesnom i srednjovjekovnom arheološkom lokalitetu.⁷ Gomile na kojima su sačuvani stećci nalaze se uza zapadnu stranu srednjovjekovnog puta, a vjerojatno su nastale krčenjem, za razliku od ostalih u blizini. Na njima i u okolnim suhozidima nalazi se 19 stećaka i ulomaka stećaka, većinom sanduka. Na većoj ih je (sjevernoj) gomili 12, od čega su dva sljemenjaka, s tim da je jedan razbijen u više komada. Svi su neukrašeni. Na manjoj (južnoj) gomili nalaze se dva ukrašena ulomka sanduka te još dva ulomka.

Br. 11. Ulomak sanduka na manjoj gomili

Dimenzije: 103 x 76 x 43 cm

Opis: Sačuvana je otprilike četvrtina sanduka. Središnji dio gornje plohe zauzimao je djelomično sačuvan prikaz štita s mačem, dok je iznad toga isto tako djelomično sačuvan reljef polumjeseca te jedna osmerokraka zvijezda s lijeve strane. Druga se vjerojatno nalazila s desne strane.

Br. 12. Ulomak sanduka na manjoj gomili

Dimenzije: 160 x 105 x 52 cm

Opis: Sačuvano je vjerojatno nešto više od polovice sanduka s prikazom većega i manjeg jelena, jednog iznad drugog. Lijevo od njih polumjesec je s dvije osmerokrake zvijezde.

⁷ Osim stećaka na širem prostoru Trlinove njive te zaseoka Matkovići i Nikolići, sačuvano je nekoliko prapovijesnih gomila (od kojih je ona kod Matkovića nedavno i istraživana), gradinsko naselje (Gradina - kota 316) te srednjovjekovni put. Na zapadnoj strani Trlinove njive, južno od ceste i lokve Vrba, veća je devastirana gomila s ostacima srednjovjekovnih grobova bez stećaka. Slična je gomila i na istočnoj strani, tj. istočno od ovdje opisanih stećaka i srednjovjekovnoga puta. Dvije su gomile i južno od puta koji povezuje crkvu sv. Mihovila i zaselak Matkoviće. Južno od stare školske zgrade a sjeverozapadno od Nikolića također je jedna gomila. Spomenuti je put vjerojatno od Vrgorca i Ravče vodio preko Matkovića, Kljenka i Bobanskih staja prema Drveničkim stinama. Odatle se spuštao prema obali prolazeći u blizini gornjodrveničkih srednjovjekovnih (i prapovijesnih) lokaliteta. Sudeći prema sačuvanim gradinama i gomilama, trasiran je još u prapovijesti.

Dio stečka na Trlinovoj njivi (kat. 11)

Dio stečka na Trlinovoj njivi (kat 12)

RAVČA – Crkva sv. Mihovila

Crkva se smjestila u središnjem dijelu sela uz cestu Zagvozd–Vrgorac, kod križanja s cestom za Makarsku. Današnja crkva potječe vjerojatno iz prve polovice XVIII. stoljeća, a o starijoj (srednjovjekovnoj) možemo samo nagađati. Crkva je nastala na mjestu groblja sa stećcima, od kojega su se sačuvala tri velika sanduka te jedna manja križina. Dva su sanduka ukrašena.

Br. 13. Sanduk na groblju istočno od crkve

Dimenzije: 196 x 112 cm

Opis: Gornja je ploha ukrašena reljefom motike, polumjeseca i deveterokrake zvijezde.

Stećak kod crkve sv. Mihovila u Ravči (kat. 13)

Br. 14. Sanduk na groblju istočno od crkve

Dimenzije: 219 x 150 x 35 cm

Opis: Na gornjoj je plohi prikaz polumjeseca i osmerokrake zvijezde.

Stećak kod crkve sv. Mihovila u Ravči (kat. 14)

KLJENAK – Crkva Svih svetih

Kljenak je selo smješteno uz cestu Ravča–Makarska. Crkva Svih svetih nalazi se nešto sjevernije od te ceste. Sagrađena je vjerojatno u prvoj polovici XVIII. stoljeća i pokazuje najmanje tri građevinske faze. U zidove je uzidano sveukupno 25 čitavih stećaka i ulomaka, iako je moguće da samih ulomaka ima znatno više.

Crkva Svih svetih u Kljenku

Br. 15. Sanduk uzidan u južni zid apside

Dimenzije: 200 x 119 x 42 cm

Opis: Središnji dio gornje plohe ovoga naopako uzidanog sanduka zauzima prikaz lava s karakterističnim jakim pandžama, gustom grivom te repom povijenim uz gornji dio tijela. Iza lava se nalazi manja životinja (pas) ispod koje je mala jedanaesterokraka zvijezda. Polumjesec i trinaesterokraka zvijezda nalaze se ispred lava. Na vidljivoj je kraćoj strani križ.

Stećak s lavom uzidan u crkvu u Kljenku (kat. 15)

Križ na stećku
(kat. 15)

Br. 16. Stećak uzidan u sjeverni zid crkve

Dimenzije: 154 x 90 cm

Opis: Središnji je prikaz ženskog lika raširenih ruku s predimenzioniranim dlanovima ojevenog u haljinu stegnutu u struku. Iznad njega je tordirani vijenac, polumjesec i manja deseterokraka zvijezda.

Detalj orantice (kat. 16)

Stećak s oranticom uzidan u crkvu u Kljenku
(kat. 16)

Br. 17. Sanduk uzidan u sjeverni zid crkve

Dimenzije: 173 x 105 x 41 cm

Opis: Rubom čitavog stećka teče uokvirena S bordura. Gornjom plohom dominira veliki polumjesec, lijevo od kojega je tordirani vijenac a desno dvije osmerokrake zvijezde. Na vidljivoj je kraćoj strani otučen križ.

Stećak uzidan u sjeverni zid crkve u Kljenku (kat. 17)

Detalj sa stećka u Kljenku (kat. 17)

Br. 18. Stećak uzidan u pročelje crkve lijevo od vrata

Dimenzije: 170 x 85 x 30? cm

Opis: Gornja ploha uokvirena je jednostavnom trokutastom ili cik-cak bordurom. Na sredini je djelomično oštećen tordirani vijenac, a u donjem lijevom kutu manji polumjesec i deveterokraka zvijezda.

Stećak uzidan u pročelje crkve u Kljenku (kat. 18)

Br. 19. Ulomak stećka iskorišten kao podnožje oltara u crkvi

Dimenzije: 133 x 84 x 31 cm

Opis: Sačuvan je prikaz polumjeseca i dviju osmerokrakih zvijezda lijevo od njega.

Stećak iskorišten kao podnožje oltara crkve u Kljenku (kat. 19)

Ako malo dulje promatramo ovdje opisane stečke, vrlo brzo primjećujemo veliki broj zajedničkih karakteristika i međusobnu sličnost kako u odabiru tipa stečka (sanduk) tako i u repertoaru reljefa.

Karakterističnu S borduru nalazimo na primjercima kat. br 2, 6, 9, 10, 17. Na manjem broju primjeraka nalazimo i trokutastu ili cik-cak borduru, i to njezina dva tipa, s ili bez okvira (kat. br. 4, 7, 18). Polumjesec sa zvijezdom ili zvijezdama slijedeći je zajednički nazivnik većeg broja ovih spomenika (kat. br. 2, 3, 4, 5, 6, 7, 9, 11, 12, 13, 14, 17, 19). Pojedini primjerci ovog ukrasa uočljivo su velikih dimenzija, a zvijezda može imati i devet krakova, iako ih je najčešće osam. Postoji i drugi tip istog motiva, gdje su dimenzije polumjeseca i zvijezda nešto manje, a sama zvijezda ima veći broj krakova (kat. br. 15, 16, 18). Tordirani je vijenac slijedeća zajednička karakteristika ovih stečaka (kat. br. 1, 2, 3, 16, 17, 18). Mač u kombinaciji s karakterističnim štitom nalazimo u Stiljima i Ravči (kat. br. 2, 3, 5, 11). Na istim lokalitetima nalazimo i prikaze jelena odnosno lova (kat. br. 6, 12). Vrlo su zanimljivi i prikazi lava u Kljenku i Stiljima (kat. br. 10, 15). Posljednja u nizu karakteristika koju dijele ovi spomenici jest pojava različitih tipova križeva proširenih krajeva na jednoj od kraćih strana stečka u niskom ili rjeđe plitkom reljefu (kat. br. 3, 4, 7, 15, 17,).

Uspoređujući ovdje spomenute motive, dolazimo do zaključka da je ove stečke radio jedan „kovač“ odnosno njegova radionica. Jasno ga karakteriziraju tri osnovna motiva: S spirala u dvije varijante (pravi S te onaj s krajevima povišenim u istu stranu) kao najčešći motiv na borduri, polumjesec većih dimenzija te zvijezde složene od osam izduženih romboidnih krakova s ili ispupčenjem u sredini ili bez njega.⁸ Kao dodatni ukras javlja se bordura s trokutima (u različitim varijantama), reljef mača sa štitom, tordirani vijenac, prikaz jelena te scena lova.

Iako na prikazu lava u Stiljima nalazimo S borduru a na prikazu orantice u Kljenku tordirani vijenac, pojedini detalji kao što su nešto drukčije izvedene zvijezde i polumjesec manjih dimenzija ove i ostale stečke donekle izdvajaju iz korpusa ovdje opisanih. Ipak, smatramo da još uvijek nemamo dovoljno dokaza da bismo ih i nedvojbeno vezali za nekoga drugog kovača ili radionicu.⁹ I njih kao i nešto skromnije ukrašene stečke i ulomke staćaka u Kljenku većemo za ovog kovača. Raznolikost možemo pripisati činjenici da je odabir pojedinoga tipa stečka ili ukrasa ovisio o sposobnostima samog majstora, kojemu je bilo u interesu imati što veći broj motiva za reljefe, te o sugestijama „kovača“ naručitelju. Ne smijemo pri tome zaboraviti ni trenutačnu modu, lokalne osobitosti te želje i mogućnosti naručitelja.

Sudeći po analogijama, „kovač iz Gorske župe“ djelovao je na širokom prostoru od obale (Makarskoga primorja) do Ljubuškog, točnije na teritoriju srednjovjekovne Krajine, Gorske župe i župe Velike (Veljaci). Osim na spominjana

⁸ Ovdje smo se odlučili za termin *zvijezda*, iako se u literaturi nalazi i pod pojmom *rozeta*.

⁹ Razlike možemo tražiti u kvaliteti izrade, tj. majstorovoj vještini, s obzirom na to da se kod lava iz Kljenka zapažaju neke pogreške kao što je npr. nedostatak jedne stražnje noge koja je isklesana zajedno s dvjema nogama na prednjem dijelu tijela. Djelovanje više kovača na manjem prostoru ne bi bilo neuobičajeno, vidi: Š. Bešliagić, *Stecci - kultura i umjetnost*, Sarajevo 1982., str. 462.

četiri vrgorska loklita, osnovne motive ovog klesara nalazimo i na velikom sanduku u Bristu na Makarskom primorju te kod crkve Svih svetih u zabačenom selu Brista (Pasičina) iznad Staševice.¹⁰ Ovim je stećcima najrodniji sanduk uzidan kao lijevi dovratnik crkve u Stiljima (kat. br. 9), sanduk uzidan u sjeverni zid crkve u Kljenku (kat. br. 17) te onaj djelomično sačuvan a koji služi kao podnožje oltara kljenačke crkve (kat. br. 19). Na lokalitetu „Pržine“ (Bijača) kod Ljubuškog nalazimo vrlo sličan stećak, također sanduk, gdje se uz prizor lova nalazi dosta veliki polumjesec, tordirani vijenac, osmerokraka zvijezda, bordura sa S viticom te križ na jednoj užoj strani.¹¹ Stećci iz Brista i Pržina u literaturi su već dovedeni u vezu.¹² Ipak, s obzirom na pojedine detalje u izvedbi, smatramo da je ovaj posljednji primjer nastao unutar radionice „kovača“ iz Gorske župe ili pod njegovim utjecajem te da ga nije radio upravo glavni i očito najvještiji majstor. Upozoravamo ovdje i na dva sanduka (ili ploče) koja nam M. Wenzel donosi iz ostavštine V. Čurčića s lokaliteta Grab kod Ljubuškog a koji na sebi osim polumjeseca i dvije zvijezde imaju i trokutastu borduru, vrlo sličnu onoj na našem kat. br. 7.¹³ Sličnost s ovim stećcima pokazuju i pojedini primjerci iz Župe Biokovske smješteni unutar i oko porušene crkve sv. Ivana na današnjem seoskom groblju.

Ovom kovaču, tj. njegovoj radionici eventualno bismo mogli pripisati i stećak iz zaseoka Luetići u Župi koji prikazuje ratnika na konju kako kopljem ubija veliku zvijer za koju je zavezana žena.¹⁴ Iznad prikaza nalazi se polumjesec i osmerokraka zvijezda, a ikonografski nas sve neodoljivo podsjeća na prikaze sv. Jure, upravo ispod istoimenoga najvišeg biokovskog vrha. Međutim, kada usporedimo zvijer na ovom stećku s lavovima iz Stilja i Kljenka postaje nam jasno da su ovi posljednji zanatski puno bolji rad. U svakom slučaju, prostor je djelovanja i utjecaja ovog kovača značajan, i ne isključujemo mogućnost da će se u budućnosti i širiti.¹⁵

Za datiranje ovdje opisanih stećaka nabolje će nam poslužiti upravo oni primjerci s prikazima štita i mača. Naime, ovakav oblik štita pripada razdoblju XV. stoljeća i jasno je datiran na jednoj nadgrobnoj ploči iz crkve sv. Jerolima u Slanom, gdje je uklesana godina 1472. Radi se o tipu kvadratnoga ili pravokutnog štita koji se zasigurno javljaju u Europi od XIII. stoljeća i vrlo je čest na stećcima, a njime se koriste kopljanici u jurišu. Poslije se, u ponešto izmijenjenu obliku,

¹⁰ M. Tomasović, *Srednjovjekovni nadgrobni spomenici u Makarskom primorju*, Makarska 2007., str. 56-57; M. Wenzel, *Ukrasni motivi na stećcima*, Sarajevo 1962., tab. XXXIX, 31.

¹¹ M. Vego, *Ljubuški*, Sarajevo 1954., str. 23-24, sl. 50-51.

¹² N. Miletić, *Stećci - Umjetnost na tlu Jugoslavije*, Beograd-Zagreb-Sarajevo 1982., str. 149.

¹³ M. Wenzel, n.dj. (10), str. 39, tab. IV 18 i 19.

¹⁴ Lj. Gudelj, n.dj. (1), str. 254

¹⁵ Tako npr. stećke kovača Jurine nalazimo na širokom prostoru od današnjih južnih dijelova Imotske krajine do Kupreške visoravni. Jurina se potpisao na monumentalni sljemenjak Vukoja Bogdanića na groblju »Mramori« ili »Kamenjak« na Lovreću kod Imotskog. Punu afirmaciju ovaj gotovo prešućivani klesar dobio je u radovima A. Miloševića, koji godinama postupno analizira pojedine motive (lov, antropomorfnj ljljan...), prepoznaje faze u nastajanju »radionice« i širinu Jurinina djelovanja te ga stavlja u jasan povijesni kontekst; A. Milošević, *Stećci i Vlasi*, Split 1991., str. 54-59; A. Milošević, »Kovač Jurina«, *Godišnjak Centra za balkan. ispitivanja*, knj. XXXIV (32), Sarajevo 2005., 253-268.

njime služe na turnirima.¹⁶ Iako postoji mogućnost da ove stećke datiramo i u kraj XIV., čak nam i posredno datiranje govori u prilog XV. stoljeću. Naime, veliki broj ovakvih prikaza tj. ovakvih štitova s mačem, nalazimo na prostoru Makarskog primorja.¹⁷ Gotovo svi ovi primjerci štitova nalaze se u kombinaciji s mačem sa S nakrsnikom. Taj se tip mača najčešće datira u XV. stoljeće i često se spominje kao prototip ili podloga za razvoj kasnijih *schiaovona*, a strana literatura govori o njihovu venecijanskom podrijetlu s napomenom da su vrlo česti na prostoru Ugarske.¹⁸ Iako ih nalazimo u prvoj polovici XV. stoljeća, najčešće se datiraju u drugu polovicu toga stoljeća. Dapače, epigrafski su nam potvrđeni godinama na dvijema nadgrobnim pločama. Jedna je sačuvana kao stara menza vanjskog oltara ispred crkve sv. Ivana u Niskom kod Klisa. Između ostalog, na njoj je prikaz mača sa S nakrsnikom, dok je na štitu 1460. godina.¹⁹ Druga se nalazi u splitskoj katedrali, a stajala je nad grobnicom Ivana (Janka) Albertija (sredina XV. st. – 1493.). Na njoj je prikaz vlasnika u oklopu koji se desnom rukom oslanja na mač u koricama sa S nakrsnikom.²⁰ Inače, ova dva prikaza zorno oslikavaju sposobnosti, tj. vještinu majstora, jer dok je na Albertijevoj nadgrobnoj ploči S nakrsnica prikazana vjerno, tj. onako kako ona i stoji na maču, dotle je na nadgrobnoj ploči u Niskom, ili onima na Makarskom primorju, rađena donekle u naivnoj perspektivi.

Na temelju svega navedenog stećke u Stiljima s prikazima štitova i mačeva (a preko njih i ostale ovdje navedene) datiramo okvirno u XV. stoljeće, s naglaskom na njegovu drugu polovicu.

Govoreći, nadalje, o srednjovjekovnim nadgrobnim spomenicima i prikazima štita s mačem, ne možemo još jednom ne istaknuti veze prostora Gorske župe s Makarskim primorjem (srednjovjekovnom Krajinom). Naravno, razlike postoje. U prvom redu, one su uočene i obrađene na prostoru samoga Makarskog primorja.²¹ Osnovna razlika jest u odnosu pojmova stećak i nadgrobna ploča, koja

¹⁶ G. A. Škrivanić, »Oružje u srednjovjekovnoj Srbiji, Bosni i Dubrovniku«, *SANU, Posebna izdanja, knj. CCXCIII, Odelenje društvenih nauka*, knj. 24, Beograd 1957., str. 130-131; Đ. Petrović, *Dubrovačko oružje u 14. veku*, Beograd 1976., str. 98-99; D. Nicole, *Medieval warfare Source book-Warfare in Western Christendom*, London 1995., str. 133-134, 176-7, 186, 192 (ovakve i slične vrste štitova poznate su i pod nazivom *taboloccium anglum* ili *targa*, tj. *tarča*).

¹⁷ M. Tomasović, n.dj. (10), tab. IV 2, 3, 5, tab. VIII 2, tab. IX 1, 2, tab. XII 4.

¹⁸ E. Oakeshott, *The Sword in the age of Chivalry*, Suffolk & Rochester 1997., str. 110-111, 118, 126-127, sl. 33B, sl. 41, sl. 43D, sl. 45; M. Sijarić, *Mačevi 10.-15. stoljeća iz Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 2004., str. 77-80.

Ovdje bismo se nakratko osvrnuli na Đ. Petrović, n.dj. (16), str. 25-27, gdje autorica navode iz dubrovačkih arhiva tj. spominjanje *spade schiavonesche* veže za mačeve sa S nakrsnikom i o njima govori kao o „srpskim mačevima“. Zanimljivo je da takvih mačeva nema na srednjovjekovnim srpskim freskama, vidi: G. A. Škrivanić, n.dj. (16), a i na stećcima su vrlo rijetki.

¹⁹ Z. Demori-Staničić, »Spomenici 17. i 18. stoljeća u Splitskoj Zagori«, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 28, 1989., str. 189-190.

²⁰ Grobnicu je Alberti napravio oko godinu dana prije smrti, ako je suditi prema sačuvanoj oporuci. Stoga tako datiramo i njegovu nadgrobnu ploču (Državni arhiv u Zadru, Splitski spisi, sv. 40, testamenti, str. 583-586).

²¹ M. Tomasović, n.dj. (10), str. 67-70, 77-78.

proizlazi iz mjesta postavljanja pojedinih spomenika, njihovoga izgleda, kvalitete izrade te vještine klesara ili kovača u klesanju reljefa. S druge strane, činjenica je da je ideja o označivanju i ukrašavanju stećka ili ploče reljefom štita i mača zajednička ovim nadgrobnim spomenicima tj. njihovim vlasnicima. I to bez obzira na to što postoji razlika u odabiru tipa mača i pojavi S nakrsnice na mačevima u Makarskom primorju. Pitanje utjecaja ili prvenstva dosta je zamršeno i postoji mogućnost da se ovaj prikaz većim dijelom razvija pod utjecajem koji dolazi iz unutrašnjosti, tj. iz srednjovjekovne Humske zemlje. Međutim, po kvaliteti izrade (ravne linije štitova, različito i detaljno izrađeni balčaci mačeva, pravilni i geometrijski oblikovani motivi, simetrija prikaza i sl.) naš je „kovač“ bliži klesarima iz Primorja nego „kovačima“ stećaka iz svoje okolice. Možemo čak pretpostaviti da se za pojedine od spomenutih motiva on koristi i različitim pomagalima prije samog klesanja. Stoga su ovi stećci uistinu rezultat prožimanja utjecaja s obale i iz unutrašnjosti.

Već smo napomenuli da su štitovi kosih gornjih stranica i s urezom za koplje u kombinaciji s mačevima na stećcima u zaleđu vrlo česti, a najčešći su na prostoru srednjovjekovnog Huma, tj. na području današnje istočne i zapadne Hercegovine.²² Vrlo često se vežu sa željom plemstva, pogotovo onoga nižeg, da istakne svoj društveni položaj isticanjem jedne vrste nepotpunog grba. Na ovaj nam se način donekle opisuje i srednjovjekovna institucija vazalstva, koja počiva upravo na vojnom principu, tj. na obvezi vazala da oružjem služi svome senioru.²³ U ovom heraldičkom smislu posebno nam je zanimljiv reljef na štitu iz Stilja (kat br. 2) kojega tumačimo kao kombinaciju križa i ljiljana što je rijetka pojava uzmemo li u obzir većinu poznatih nam prikaza na štitovima.²⁴ Naime, svi ostali štitovi (u Ravči i Stiljima) nemaju na sebi nikakvih oznaka što ovaj primjer izdvaja, pa bi pretpostavka o dodatnom naglašavanju plemićkog statusa njegovog vlasnika u odnosu na ostale bila sasvim prihvatljiva. Kao najčešći prikaz na štitovima na stećcima se javljaju polumjesec i zvijezda (odvojeno i u kombinaciji) te kose trake. Anđelić u svojoj analizi ove karakteristične kompozicije na razmeđi plemićkog amblema i pravog grba govori o ovoj vrsti štita kao o pješачkom štitu.²⁵ Međutim, ovdje bi upozorili na njegovu primjenu u konjaničkom načinu

²² M. Wenzel, n.dj. (10), str. 223, 234-245, 299; Š. Bešlagić, n.dj. (9), str. 229-232.

²³ P. Anđelić, »Neka pitanja bosanske heraldike«, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, sv. XIX, 1964., 160-164. O ovim nepotpunim grbovima, heraldičkoj simbolici i njezinoj ulozi te podrijetlu, kao i o razvitku viteško-dvorske kulture srednjovjekovne Bosne i posebice Huma, vidi npr. V. Brajković, »Heraldika u hrvatskim krajevima«, *Grbovi, grbovnice, rodoslovlja – katalog izložbe*, Zagreb 1995., str. 48-50; Isti, »Razvoj heraldike u Bosni i Hercegovini«, n. dj. (23), str. 54-55; D. Lovrenović, *Na klizištu povijesti - Sveta kruna ugarska i sveta kruna bosanska 1387-1463*, Zagreb-Sarajevo 2006., 522-537.

²⁴ M. Wenzel, n.dj. (10), str. 234-245, posebno tab. LXIII, 19, 20. Ipak je ovdje potrebno naglasiti da križ u kombinaciji s ljiljanom nije nikakva novost te se na stećcima javlja vrlo često. Kao najčešći prikaz na štitovima na stećcima javljaju se polumjesec i zvijezda (odvojeno i u kombinaciji) te kosi traci.

²⁵ P. Anđelić, n.dj. (23), str. 163.

ratovanja. Naime, jedna od čistih taktika srednjovjekovne bitke jest juriš oklopljenih konjanika koji koplje nose položeno prema dolje i naslonjeno na prerez u štitu (eng. *couched lance*).²⁶ Iako se radi o tipološki nešto drugačijem štitu, ovu nam srednjovjekovnu taktiku napada najbolje dočarava minijatura Hrvoja Vukčića Hrvatinića iz njegovog misala nastalog na samom početku XV. stoljeća. Brojni srednjovjekovni izvori upravo opremanje ratnika-konjanika navode kao glavnu dužnost vazala prema senioru koja obuhvaća sve klase feudalaca od kralja do nižeg plemstva.²⁷

Već smo napomenuli da se kao najčešći prikaz na štitovima na stećcima javljaju polumjesec i zvijezda (odvojeno i u kombinaciji), različite vrste rozeta ili diskova te kosi traci. Ovaj prvi motiv vrlo je čest na našoj skupini stećaka, ali ne na štitu, a u literaturi je istaknuto njegovo heraldičko značenje kao jedne općenite oznake za plemenito podrijetlo pojedinca koja stoji u određenoj vezi s bosanskom vladarskom kućom ili čak ugarskim visokim plemstvom. Stoga se tijekom cijeloga srednjeg vijeka zadržava u grbovima brojnih obitelji, gradova i pokrajina.²⁸ Međutim, u našem slučaju zvijezde i polumjesece nalazimo i na sanduku kod Sv. Mihovila u Ravči (kat. br. 13) u kombinaciji s motikom, koju teško možemo vezati za plemenito (plemičko) podrijetlo vlasnika ovog stećka.²⁹ Inače, motika je na stećcima ovakva tipa i u ovim krajevima rijedak prikaz, a najčešći je na nadgrobnim pločama oko Trogira, Šibenika i Zadra.

Naravno, ovdje smo dužni upozoriti i na drugačiji pristup simbolici polumjeseca i zvijezde koji su upravo na našim stećcima došli do punog izražaja u likovnom i oblikovnom smislu. Radi se o mogućnosti da se u ovim astralno-lunarnim, a dijelom i solarnim motivima, krije simbolika neba (ili Neba) u koje bi čovjekova duša trebala otići nakon smrti.³⁰ Mišljenja smo da je ovo vjerovanje i nada u vječni život posebno došlo do izražaja na stećku s oranticom iz Kljenka!

Za sada bi spomenute karakteristične križeve proširenih krajeva i različitih oblika vezali uz sličnu pojavu koja je nedavno uočena na Makarskom primorju a koja se za sada datira ipak u XV. stoljeće.³⁰ Problematika ovih križeva posebna je tema koja može donijeti velikih rezultata upravo u pogledu datiranja nadgrobnih spomenika.

Ovom bismo prilikom ponovno istaknuli izuzetno zanimljiv prikaz žene na sanduku uzidanom u sjeverni zid crkve u Kljenku (kat. br. 16).³¹ S obzirom na karakteristični stav, tj. raširene ruke s velikim dlanovima, žena vjerojatno predstav-

²⁶ D. Nicole, n.dj. (16), str. 133-134, 176-7, 186, 192.

²⁷ M. Bloch, *Feudalno društvo*, Zagreb 2001., str. 218.

²⁸ D. Lovrenović, n.dj. (23), str. 530-531.

²⁹ Ovdje smo dužni upozoriti na drugačiji pristup ovoj problematici, Š. Bešlagić, n.dj. (9), str. 164-171; K. Kužić, »Kamik i zvijezde«, *Stećci - katalog izložbe*, Zagreb 2008., str. 130-137.

³⁰ Š. Bešlagić, n.dj. (9), str. 164-171; K. Kužić, »Kamik i zvijezde«, *Stećci - katalog izložbe*, Zagreb 2008, str. 130-137 (pristup ovoj temi je ponešto drugačiji u ovom radu); D. Lovrenović, *STEĆCI-bosansko i humsko mramorje srednjeg vijeka*, Sarajevo 2009., str. 64-66 (s pregledom literature na tu temu); Ovdje smo dužnu upozoriti i na jedan gotovo zaboravljen Gabričevićev rad koji se po našem mišljenju najviše približio rješavanju ove problematike; B. Gabričević, *Antička nekropola u Sinju-prilog proučavanju prapovijesnih vjerovanja*, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, LXXVI, 1983., str. 5-97

lja oranticu. Predimenzionirane ruke naglašavaju ovaj dramatični trenutak kada se pokojnica obraća i prikazuje svome Stvoritelju.³² Ona nosi dugačku haljinu stegnutu u pojasu i naboranu ili ukrašenu na dnu, dok joj je na glavi pokrivalo ili kapa. Idejno joj je najbliža ženska figura orantice sa stečka iz konavoskih Brotnica, gdje je dvorogo pokrivalo za glavu žene znatno veće i u dosadašnjoj literaturi interpretirano kao košara u kojoj žena nosi daću, tj. jelo za blagovanje na grobu.³³ Već prije smo pretpostavili da se ovdje radi o stiliziranim primjercima karakterističnih ženskih pokrivala za glavu tj. različitih vrsta oglavlja i kapa u kombinaciji s velovima, koja su česta na zapadu tijekom srednjeg vijeka tj. XIV. i XV. stoljeća. Danas su takva pokrivala sačuvana djelomično na konavoskoj i posebno paškoj ženskoj nošnji. Tijekom kasne gotike ženska se nošnja mijenja. Ona je izrazito koloristična, na glavi se nose spomenuta oglavlja, a često se ističe i struk, što opisane figure imaju.³⁴ Struk kod orantice iz Kljenka naglašen je uskom tordiranom vrpcom koja bi trebala predstavljati pojas, još jedan važan detalj bogate ženske (vjerojatno i muške) nošnje u ovim krajevima tijekom XIV. i XV. stoljeću.³⁵ Pokrivalo za glavu kod oba lika vjerojatno pripada vrsti tzv. dvorogih kapa više ili manje naglašenih „rogova“. Kod ranijih primjeraka (XIV. stoljeće) „rogovi“ su uočljiviji dok se na kasnijima (XV. stoljeće) gube u kombinaciji s velovima i maramama, a kape postaju više trokutasta oblika. Najbolji primjer dvoroge kape sačuvan je na jednoj od konzola splitskog zvonika, gdje je isklesana ženska glava s ovakvom kapom, dijademom i trojagodnim naušnicama.³⁶

³⁰ M. Tomasović, n. dj. (10), str. 65-66, 68-71.

³¹ O prikazu smo već pisali, I. Alduk, n.dj. (2), str. 51.

³² Prikaze oranta (ili orantice) susrećemo od najranijih razdoblja; S. Dimitrijević, T. Težak-Gregl, N. Majnarić-Pandžić, *Prapovijest*, Zagreb 1998., str. 148, 150, 194-195; N. Cambi, *Antika*, Zagreb 2002., str. 266; A. Milošević, »Srebrni orant s Garduna«, *Godišnjak Centra za balkan. Ispitivanja*, knj. XXXVI (34), Sarajevo 2007., str. 169-180; Takve figure često nalazimo na stećcima; M. Wenzel, n.dj. (10), str. 330-333.

³³ Š. Bešliagić, »Stećci u Brotnjicama«, *Anal. JAZU VIII-IX*, 1962, str. 68-70, 72, sl. 5; Z. Žeravica - I. Kovačić, *Konavle-srednjovjekovna groblja*, Katalog izložbe, Dubrovnik 2002., str. 40-42, sl. 10, sl. 12. Prikaz žene u Brotnjicama manji je i izveden nešto lošije nego ovaj iz Kljenka.

³⁴ J. Radauš-Ribarić, *Narodne nošnje Hrvatske*, Zagreb 1975.; J. Laver, *Costume and fashion - A concise history*, London 2002., str. 62-73, sl. 63, sl. 68.

³⁵ N. Jakšić-M. Petrinc, »Kasnosrednjovjekovno groblje kod crkve sv. Spasa u Vrh Rici«, *Starohrvatska prosvjeta* 23, 1996., str. 104-106, 160-165 (sa svom relevantnom literaturom); M. Ančić, »Pojasevi i druge dragocjenosti u kasnosrednjovjekovnim obiteljskim riznicama«, *Starohrvatska prosvjeta* 22, 1995., 151-160;

I. Anzulović, »Ukrasno-uporabni predmeti na zadarskom području u povijesnim izvorima od 13. do konca 16. stoljeća«, *Radovi Zavoda za pov. znan. HAZU u Zadru* 49, 2007., 239-555; D. Kovačević-Kojić, *Gradska naselja srednjovjekovne bosanske države*, Sarajevo 1978., str. 307. Inače, na stećcima se osim ženskih haljina stegnutima u pojasu javljaju i dugačke haljine bez struka koje sežu do zemlje.

³⁶ D. Kečkemet, »Figuralna skulptura zvonika splitske katedrale«, *Prilozi povj. umj. u Dalmaciji* 9, 1955., str. 123-126; N. Jakšić, »Naušnice s tri jagode u MHAS-u«, *Prilozi povj. umj. u Dalmaciji* 24, 1984., str. 71-72; N. Jakšić, »Nakit 14. stoljeća u Hrvatskoj i BiH«, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru* 23 (10), 1983/84., str. 331, crtež 2.

Upozorili bismo pri tome na jedan citat koji nam od Golubovicha prenosi Jakšić a nalazi se u putopisu irskog franjevca Simona Simeonisa. On se na putu za Svetu zemlju 1323. godine zadržao u Zadru, gdje je opisuje žene koje nose čudnovate i izuzetno velike ukrase za glavu u obliku rogova (...*ornamentum cornutum*...), ukrašene dragim kamenjem s prednje strane.³⁷ Moguće je stoga pretpostaviti da se ovdje radi o kapama sličnima onima prikazanim na splitskom zvoniku, u Kljenku, a posebno u Brotnicama.

Isticanjem jednog „kovača“ nastojalo se donekle upozoriti na njegovu osobitost određenu umjetničkom vrijednošću stećaka te majstorstvom njihove izrade, koja uistinu prednjači na ovom prostoru.

Oprilike u isto vrijeme, samo u Gorskoj župi, djeluje još nekoliko kovača i radionica. Najmanje jednu naziremo na području sela Dragljana (crkva sv. Ante), Kozice (crkva sv. Ilije i Vratak), Raščana (crkva sv. Mihovila i crkva sv. Stjepana), Župe (crkva sv. Ivana i okolica) i Zavojana (crkva Male Gospe). Karakterizira je vegetabilna bordura, pojava uzdignute ruke, drukčije oblikovani tordirani vijenac, slični prikazi štita ali s kosim tracima na površini, karakteristična kombinacija zvijezde ili tordiranog vijenca s križem i polumjesecom. Svi ovi prikazi, pa i stećci, vidljivo su manjih dimenzija i nešto lošije kvalitete izrade u odnosu na ovdje prikazane

Isto tako, u Župi, Kozici (Vratak) i Ravči (Trlinova njiva) susrećemo i sljemenjake, inače rijetke na ovom području uzmemo ili u obzir obližnji prostor srednjovjekovne Radobilje i Imote. Ovi se sljemenjaci ističu naglašenim donjim dijelom sljemena, a gotovo da i nemaju ukrasa osim npr. većeg križa na jednoj zabatnoj strani. Neukrašene velike sljemenjake nalazimo i na stepeništu crkve u Velikom Prologu. Uzmemo li u obzir pretpostavku da je i dio današnjeg Zagvozda s okolicom pripadao Gorskoj župi, tada i tamo susrećemo jednu radionicu koja djeluje na prostoru Zagvozda i Grabovca (dakle, u Gorskoj župi i župi Radobilji). Prepoznajemo je u nešto manjim sljemenjacima s jače zakošenim stranama, tako da se blok pri dnu jače sužava. U prikazima dominira prizor lova ili kola te spirala (često na krovu) i dvostruka voluta.

Pitanje vlasnika ovih stećaka ostaje neodgovoreno. Sigurno je da oni bogatije ukrašeni, a posebno oni s prikazima mačeva i štitova pripadaju višoj društvenoj klasi srednjovjekovne župe Gorske. Osim prvih gospodara ovog prostora, kneževa Radivojevića–Jurjevića–Vlatkovića iz prve polovice XV. stoljeća, kao i Kosača, koji su župu oduzeli Jurjevićima već 40-ih godina XV. stoljeća, drugih prezimena ne znamo.³⁸ Vlatkovići će vjerojatno u drugoj polovici XV. stoljeća, tijekom rata hercega Stipana Kosače sa svojim sinovima, ponovno zagospodariti župom Gorskom i dijelom Humske zemlje, te će se čak staviti i pod mletačku

³⁷ N. Jakšić - M. Petrincec, n.dj. (35), str. 164, bilj. 71. Jerolim (Girolamo) Golubovich (1865.-1941.), franjevac rodom iz naših krajeva koji gotovo čitav svoj život posvećuju skupljanju, istraživanju i objavljivanju povijesnih izvora vezanih za Svetu zemlju, pogotovo onih koji se odnose na franjevački red.

³⁸ O posjedima te obitelji vidi – *Bulletino di archeol. e storia dalm.* VII, 1884., str. 188-191; M. Vego, *Postanak srednjovjekovne bosanske države*, Sarajevo 1982., str. 181-183. O župi Gorskoj, njezinoj povijesti, izvorima i granicama, kao i općenito o župama Humske zemlje, P. Anđelić - M. Sivrić –T. Anđelić, *Srednjovjekovne humske župe*, Mostar 1999.

zaštitu. U isto će vrijeme pokušavati steći i naklonost hrvatsko-ugarskoga kralja.³⁹ Tek će buduća istraživanja dati odgovor na pitanje je li tko od vlasnika ovih stećaka sudjelovao na sastanku u selu Kotišni kod Makarske 1499. godine. Sastanak su sazvali Mlečani pokušavajući organizirati bunu protiv turske vlasti.⁴⁰ Vlatkovići će kroz proturječnu i nejasnu osobu Andrije Vlatkovića, kasnijeg franjevca *fra Augustina ili vojvode Augustina*, držati ove prostore do turskog osvajanja i u prvim godinama turske vlasti.⁴¹

Isto tako, teško je reći kojem su dijelu župe pripadali naši lokaliteti. U jednoj od srednjovjekovnih isprava u župi spominju se sela sa svojim područjem: Dragljane, Kozica, Hrašane (Raščane), Zavojana i Vrh Dol.⁴² Nešto poslije navodi se i da grad (*castrum, civitatis*) Vrgorac također ima svoj distrikt unutar župe. Stilja je npr. mogla biti dio Zavojana, s obzirom na to da se krajem XVII. te u prvoj polovici XVIII. stoljeća nalazi u sklopu istoimene crkvene župe, koju tijekom turske vladavine u XVI. stoljeću opslužuju prvo zaostroški fratri a onda oni iz samostana u Živogošću.⁴³ Ravča i Kljanak (danas jedna crkvena župa) spadaju vjerojatno pod teritorij samoga župnog središta u Vrgorcu a tijekom XVI. stoljeća pod veliku župu Veljaci, koju opslužuje zaostroški samostan.⁴⁴ Ovo je objašnjenje uvjetno i počiva na pretpostavci da se barem dio unutrašnjeg teritorijalnog uređenja župe zadržao u crkvenoj organizaciji tijekom i neposredno nakon turske uprave.⁴⁵ Strpljiv arhivski i kabinetški rad bit će presudan u razjašnjavanju ove problematike kao i u stvaranju povijesnog konteksta i razumijevanju posljednjih nekoliko desetljeća XV. stoljeća u ovim krajevima.

Upravo smo to vrijeme označili kao vrijeme nastanka naših stećaka, što samo prividno stoji u kontradikciji s ustaljenom tezom o slabljenju i nestanku fenomena stećaka širenjem Osmanlijskog Carstva. Bosna je pod Turke pala 1463. Godine, s tim da se oni u tvrđavi Hodidjed nalaze od 1450-ih godina. Godine 1465. zauzeta je i Humska zemlja, a 1466. Blagaj, prijestolnica Kosača. Godine 1471. hrvatsko-ugarska posada napustit će Počitelj na Neretvi i držati tvrđavu Koš kod Opuzena do 1490. Imotski i Vrgorac padaju vjerojatno 1493. godine. Prvi turski defteri za Hercegovinu nastaju već 1468./1469. te 1477. godine. Mletačka Republika neprestano balansira između turske prijetnje i svojih aspiracija. Skloni smo stoga povjerovati da sve do samog kraja XV. i početka XVI. stoljeća prostori Gorske župe, donjeg toka Neretve, Krajine, Imote i Radobilje žive kao ničija zemlja. Pozornica je to brojnim kontroverznim likovima koji pokušavaju opstati u takvoj situaciji, od spomenutog fra Augustina Vlatkovića, preko Jurja

³⁹ M. Šunjić, *Dalmacija u XV stoljeću*, Sarajevo 1967., str. 69-74.

⁴⁰ M. Šunjić, n.dj. (39), str. 94.

⁴¹ Fra K. Jurišić, *Katolička crkva na biokovsko-neretvanskom području u doba turske vladavine*, Zagreb 1972., str. 13-15.

⁴² Fra K. Jurišić, n.dj. (41), str. 5, sl. 4; P. Anđelić - M. Sivrić - T. Anđelić, n.dj. (38), str. 145-146.

⁴³ V. Vrčić, *Vrgorska krajina*, Vrgorac 1972., str. 67, 74-76; fra K. Jurišić, n.dj. (41), str. 138, 140.

⁴⁴ V. Vrčić, n.dj. (43), str. 68-69, 71-73; fra K. Jurišić, n.dj. (41), str. 138.

⁴⁵ P. Anđelić - M. Sivrić - T. Anđelić, n.dj. (38), str. 152-153.

Markovića-Kačića, Ivaniša Nenadića, do cijele sile vlaških knezova i katunara.⁴⁶ Tek će se mirom 1502./1503. godine granica donekle ustaliti na Cetini.

Stoga pretpostavljamo i da su se stećci mogli zadržati i dalje od druge polovice XV. stoljeća, pogotovo u ovim zabačenim krajevima.⁴⁷

Bogata srednjovjekovna baština Gorske župe ovim je radom samo dotaknuta kroz jednu karakterističnu grupu stećaka. Ni sama njihova problematika nije do kraja razjašnjena, s obzirom na to da smo se više usredotočili na prepoznavanje stila jednog kovača a manje na motive reljefa, analogije za pojedine od njih te povijesni kontekst u kojem nastaju. Unatoč tomu, teme se otvaraju jedna za drugom, a naša se pozornost od općih mjesta sve više okreće detaljima pomoću kojih stvaramo sliku jednog vremena i zaboravljenog prostora.

⁴⁶ M. Šunjić, n.dj. (39), str. 69-74, 86-95; fra K. Jurišić, n.dj. (41), str. 13-19; N. Filipović, »Vlasi i uspostava timarskog sistema u Hercegovini«, *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja ANUBiH* XII/10, 1974., str. 127-221; I. Božić, »Mlečani prema nasljednicima hercega Stefana«, *Zbornik Filozofskog fakulteta u Beogradu* VI/2, 1962., str. 113-129.

⁴⁷ Zanimljivo je ovdje kao usporedbu istaknuti činjenicu da su istočno od Grabovca pa gotovo do samog Vrgorca antički nalazi vrlo rijetki, stoga pretpostavljamo da ni Rimljanima ovaj planinski kraj nije bio od veće važnosti i značenja. Situaciju možemo primijeniti na drugu polovicu XV. stoljeća i dolazak Turaka. Tema duljeg trajanja stećaka kompleksna je ali u literaturi poznata, vidi npr. A. Benac, *Radimlja*, Sarajevo 1950., str. 41; Š. Bešlagić, n.dj. (9), str. 72; M. Lozo, »Stećci i stare crkve u Zagvozdu«, *Sveta baština* 5 (20), Duvno 1984., str. 15.

KOVAČ OF GORSKA ŽUPA

Ivan Alduk

Future investigations will probably centre on one particular group from the little-studied stechaks of the area of Gorska župa (the space on the area behind Biokovo between Zagvozd and Vrgorac). Within this group, one or more »stone-carving workshops« have already been discerned, that is, one or more »smiths« (*kovač*) of unknown names who at the end of the 14th and in the 15th century carved stechaks in the general area of Vrgorac (Gorska župa), the Makarska coastal area (the medieval Krajina or border) and nearby Ljubuški in medieval Hum.

These are mainly caskets and a smaller number of slabs from the sites of Kljenak (All Saints' Church), Stilja (St John the Baptist's), Ravča (St Michael's). The repertoire of decorations on the stechaks of the area (most of which are incorporated into the churches mentioned, of later periods), shows uniformity in the choice and treatment of motifs. This particularly relates to the group of stechaks in Stilja on which there are late medieval swords with hilts worked in detail and characteristic square or rectangular shields with a diagonal upper side and a slit for a spear. A stechak with a depiction of a lion built into the apse of the church in Kljenak and a similar one used as the right door jamb (and probably lintel) in the church in Stilja belong to the second group.

We can find in Stilja and Kljenak, as well as in Brist, a village between Makarska and Ploče, and in the isolated village of Brist (Pasičina) over Staševica, a large half moon between two eight-pointed stars. At these sites, there is very often a cross on one of the narrow sides, as well as a border made of S-tendrils or triangles on the upper surface of the stechak.

There is an exceptionally interesting representation of a woman on a stechak that is built into the northern wall of the church in Kljenak, probably representing an orant. The over-sized hands emphasise the dramatic moment when the penitent addresses her Creator. She is wearing a long dress tied at the waist, and on her head there is a covering or cap. In the idea, the closest to her is a female figure from a stechak from Brotnica in Konavle, where the head covering of the orant is much larger and can be identified as the basket in which the woman was carrying food for the grave. We are inclined to suppose here that these are stylised examples (for on stechaks very little detail embarked upon) of characteristic female head coverings, various kinds of kerchiefs, caps and veils that were common in the west during the Middle Ages, i.e. the 14th and particularly in the 15th century, and preserved today in Konavle and in particular in Pag female costumes. During the late Gothic, female attire changed. It was much more colourful, head coverings were worn, and for the first time the waist came into focus – which the figures described do have. The waist of the orant of Kljenak is additionally brought out by the narrow twisted strip that is meant to represent a belt, one more important detail of the rich female (and male) attire in these areas in the 14th and 15th centuries.

The rich medieval heritage of Gorska župa is only just touched on in this paper through one characteristic group of stechaks. Not even the issues raised by them have been explained to the end, since we have concentrated more on the recognition of the style of a single “smith” and less on the motifs of the reliefs, analogies for some of them and the historical context in which they were created.